

نقش انقلاب اسلامی در رشد و تحول روان‌شناسی اسلامی

محمدصادق شجاعی^۱

چکیده:

این پژوهش با هدف بررسی نقش انقلاب اسلامی در رشد و پیشرفت روان‌شناسی اسلامی انجام شده است. روش به‌کاررفته در این پژوهش، توصیفی-تحلیلی است. برای این منظور، ابتدا زمینه‌های تاریخی و پیشینه روان‌شناسی اسلامی در دیگر کشورها مورد بررسی قرار گرفت. در واقع، پیشینه پژوهش روان‌شناسی اسلامی به دهه‌های ۱۹۶۰ تا ۱۹۷۰ میلادی و جریان اسلامی‌سازی علوم انسانی در پاکستان، مصر و مالزی برمی‌گردد. با این وجود، نقش انقلاب اسلامی در رشد و تحول روان‌شناسی اسلامی بسیار چشمگیر بوده است. در این پژوهش نقش انقلاب اسلامی بر روان‌شناسی اسلامی در پنج محور انگیزشی، حمایتی/تسهیل‌گر، آموزش، تولید محتوا و بین‌المللی‌دسته‌بندی شده است. همچنین، فعالیت‌ها و جهت‌گیری‌های نظری در ارتباط با روان‌شناسی اسلامی از ابتدای انقلاب اسلامی مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت و سرانجام، شش مرحله از هم متمایز و دغدغه اصلی پژوهشگران در هر مرحله مشخص گردید.

کلیدواژه‌ها: انقلاب اسلامی، روان‌شناسی اسلامی، روان‌شناسی فرهنگ‌محور، اسلامی‌سازی علوم انسانی.

۱. عضو هیات علمی پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی (ص).

مقدمه

به اعتقاد بسیاری از پژوهشگران، فرهنگ غرب اثر مستقیمی بر نظریه‌ها و مکاتب روان‌شناسی داشته است (ازوما^۱، ۱۹۸۴؛ مادسین^۲، ۲۰۱۴). مهم‌ترین ویژگی فرهنگ غربی، فردگرایی است (چیونگ^۳، ۲۰۲۱). تحت تاثیر فرهنگ فردگرایی غربی، نظریه‌های روان‌شناختی، عمدتاً برای توصیف، تبیین، پیش‌بینی و کنترل رفتار فرد تدوین و عرضه شده است (دویری^۴، ۲۰۰۶). افرادی که در فرهنگ غربی تربیت می‌شوند، بیشتر با ویژگی‌هایی چون جاه‌طلبی، استقلال، اعتمادبه‌نفس، پرخاشگری، رقابت‌جویی و احساس خودکارآمدی بالا شناخته می‌شوند. ولی در فرهنگ‌های شرقی و از جمله فرهنگ اسلامی که جمع‌گرا هستند، افراد به یکدیگر وابسته‌اند. امکانات خود را با یکدیگر تقسیم می‌کنند، دوست دارند خود را با دیگران هماهنگ کنند و نیازهای آنها را بر نیازهای خود ترجیح می‌دهند (تریانیدیس^۵، ۲۰۰۱؛ کان و اوسرمان، ۲۰۰۱؛ ایرلی^۶، ۱۹۹۴). برای مثال، راجرز و مزلو در نظریه‌های شخصیت خود، بر خودشکوفایی و تحقق خود تأکید دارند که از بسیاری جهات منعکس‌کننده فردگرایی فرهنگ غربی است. الگوهای درمانی و ابزارهای سنجش و اندازه‌گیری نیز بر اساس این نظریه‌ها تدوین شده است. بنابراین، نظریه‌ها و ابزارهایی که در چارچوب فرهنگ غربی ساخته شده‌اند، نمی‌توانند در فرهنگ‌های شرقی کارایی لازم را داشته باشند (چیونگ، ۲۰۰۴).

نظریه‌پردازان در یکی - دو دهه اخیر، در مورد جهانی بودن و عمومیت داشتن نظریه‌های روان‌شناسی تردید کرده و به بررسی نقشی که فرهنگ بر شکل‌گیری شخصیت و ویژگی‌های اخلاقی و رفتاری افراد دارد، پرداخته‌اند (دویری، ۲۰۰۶؛ چیونگ و همکاران، ۲۰۱۱؛ چیونگ، ۲۰۰۹). فرهنگ شامل آداب، رسوم، هنجارهای اجتماعی، شیوه زندگی و باورهای مشترك افراد است که در طی تجربه تاریخی اقوام و ملل شکل می‌گیرد (راتجی -^۷، ۲۰۰۹). پل پدرسون^۸ یکی از کسانی است که به دیدگاه چندفرهنگی به مثابه نیروی چهارم در روان‌شناسی - بعد از رویکردهای روان تحلیلگری، رفتارگرایی، انسان‌گرایی و شناختی - توجه کرده است (پدرسون، ۱۹۹۹). وی می‌گوید: تفاوت‌های بین‌فرهنگی، ضرورت عرضه رویکرد فرهنگ‌محور در زمینه روان‌شناسی را نشان می‌دهد و بنابراین، لازم است تا در زمینه موضوعات مختلف روان‌شناسی مثل

\ - Azuma, H.

2 - Madsen, O.

3 - Cheong, H.

ξ - Dwairy, M.

- -Triandis.

7 - Earley, P.

v - Rathje, S.

^ - Pedersen, P.B.

شخصیت، رشد، خانواده، اختلالات و بیماری‌های روانی و سنجش آنها، نظریه‌های فرهنگ‌محور و متناسب با شرایط فرهنگی جوامع تدارك دیده شود.

یکی از پیش‌فرض‌های اصلی رویکرد فرهنگی به روان‌شناسی این است که ویژگی‌های روان‌شناختی افراد تا حدود زیادی به باورها و ارزش‌هایی بستگی دارد که افراد در فرهنگ خود یاد می‌گیرند. پوتی روتو^۱ و همکاران (۲۰۰۱) در تحقیقات خود به این نتیجه رسیده‌اند که موضوعات روان‌شناسی می‌بایست در جوامع مختلف بر اساس ویژگی‌های فرهنگی افراد مورد بررسی قرار گیرد.

هم‌زمان با رویکرد فرهنگی، علاقه زیادی به مطالعات روان‌شناسی از منظر دینی به وجود آمده است (جینسن^۲، ۲۰۲۱). در سال‌های اخیر، روان‌شناسان سعی کرده‌اند از ظرفیت منابع دینی (اسلام، بودیسم، یهودیت، مسیحیت) در پژوهش‌های خود استفاده کنند. برای مثال، کلاکتون (۱۹۹۰)، نیسانکا (۱۹۹۳)، سیلوا (۱۹۹۱) و استالکر (۲۰۰۸)، فوتول و سیگیل (۲۰۱۳)، سیگال (۲۰۱۲)، برازیر (۲۰۱۲) و شونین و همکاران (۲۰۱۳) با بهره‌گیری از ظرفیت منابع دینی، به توصیف و تبیین موضوعات مختلف روان‌شناسی پرداخته‌اند. همچنین، لیانگ (۲۰۱۲)، زینتا و نیچی (۲۰۱۶)، دوبری (۲۰۰۶؛ ۲۰۱۰)، خوش‌طینت (۲۰۱۲) و مورینتونو (۲۰۱۶) در پژوهش‌های مختلف، هرکدام سعی کرده‌اند شخصیت، رشد، بهنجاری و نابهنجاری را بر اساس مبانی و اصول دینی مفهوم‌سازی کنند. در حال حاضر، پژوهش‌های روان‌شناختی زیادی وجود دارد که بر اساس مبانی دینی انجام شده است. وجه مشترک تمامی این تحقیقات، تأکید بر ناکارآمدی روان‌شناسی موجود و نیاز به نسخه‌ای از روان‌شناسی متناسب با ارزش‌ها و باورهای دینی است. روان‌شناسی یهودی، روان‌شناسی مسیحی، روان‌شناسی بودایی و روان‌شناسی اسلامی، ذیل این رویکرد قرار می‌گیرند (جانسون و واتسون^۳، ۲۰۱۲؛ حق^۴ و همکاران، ۲۰۱۶).

درعین حال، یکی از زمینه‌هایی که بیشترین تحقیقات را به خود اختصاص داده، روان‌شناسی اسلامی است (اسکینر^۵، ۲۰۱۹). پیشینه روان‌شناسی اسلامی به دهه‌های ۱۹۶۰ تا ۱۹۷۰ برمی‌گردد. در این دوره اندیشمندان مسلمان به این فکر افتادند که اگر بتوانند علم دینی با همان توانایی‌های علم جدید را به وجود آورند، زمینه برای اعاده مجد و عظمت از دست‌رفته مسلمانان از نو فراهم خواهد شد. با این انگیزه، در پاکستان، مصر و مالزی تلاش‌هایی از سوی برخی اندیشمندان مسلمان انجام شد. اولین بار احمد فؤاد

۱ - Ponterotto, J.G.

۲ - Jensen, L. A.

۳ - Johnson, E. L., & Watson, P.

۴ - Haque, A.

۵ - Skinner, R.

الاهوانی در مقدمه کتاب الدراسات النفسیه عند المسلمین و الغزالی بوجه خاص در سال ۱۹۶۲ اصطلاح روان‌شناسی اسلامی را به کار برد (شجاعی، ۱۴۰۲: ص ۴۹). پس از آن، بسیاری از پژوهشگران تحت تأثیر وی و با الگوبری از این کتاب، به تحقیق و پژوهش در زمینه روان‌شناسی اسلامی پرداختند (الکرم^۱، ۲۰۱۸). شرقاوی جزو اولین کسانی است که با نگارش کتاب نحو علم النفس الاسلامی در سال ۱۹۷۶، به موضوعات روان‌شناسی اسلامی پرداخت. از این مهم‌تر، پژوهش‌های عثمان نجاتی درباره روان‌شناسی اسلامی بود. وی در دو کتاب خود با عنوان القرآن و علم النفس و الحديث النبوی و علم النفس که به ترتیب در سال‌های ۱۹۸۲ و ۱۹۸۸ منتشر شد، روان‌شناسی اسلامی را وارد دانشگاه‌ها و مراکز علمی کرد. در سال ۱۹۸۸ کتاب دراسات فی علم النفس الاسلامی اثر محمود بستانی منتشر شد. در همین زمان، معروف زریق که مجذوب کارهای عثمان نجاتی در زمینه روان‌شناسی اسلامی شده بود، پژوهش‌هایی را در این زمینه آغاز کرد و نتایج آن را در سال ۱۹۸۹ در مجموعه‌ای با عنوان علم النفس الاسلامی به چاپ رساند. محور اصلی این پژوهش‌ها موضوعات روان‌شناختی بر مبنای آیات و روایات بود.

تا این زمان هنوز دقیقاً مشخص نبود که روان‌شناسی اسلامی باید چه سمت‌وسویی را در پیش گیرد. از دهه‌های پایانی قرن بیستم، پژوهش‌های روان‌شناسی اسلامی وارد مرحله جدیدی شد. دو تن از پژوهشگران به نام‌های عزالدین توفیق و لطفی شربینی، نقش اساسی را در این زمینه داشتند. توفیق، نتایج تحقیقات خود را در مجموعه‌ای با عنوان الآفاق التي يفتحها القرآن الكريم للبحث النفسي در سال ۱۹۹۳ منتشر کرد. وی مهم‌ترین هدف این کتاب را تفسیر علمی آیات قرآن بیان کرده است. وی در سال ۱۹۹۸ کتاب التاصيل الاسلامی للدراسات النفسية را که هدف آن پایه‌گذاری اسلامی پژوهش‌های روان‌شناختی بود، در اختیار علاقه‌مندان به روان‌شناسی اسلامی قرار داد. وی بر این باور بود که روان‌شناسی اسلامی نسبت به روان‌شناسی معاصر گسترده‌تر است و می‌تواند همه ابعاد و سطوح پدیده‌های روانی را پوشش دهد.

اگرچه علاقه اصلی پژوهشگران در این دوره پایه‌گذاری روان‌شناسی اسلامی و تألیف و تدوین کتاب‌های روان‌شناسی با رویکرد اسلامی بود، ولی به دلیل عدم روشمندی، مشخص نبودن مرز میان اخلاق و روان‌شناسی و از همه مهم‌تر، عدم بهره‌مندی از یک پشتوانه قوی در دولت‌ها و حکومت‌ها، روان‌شناسی اسلامی از ثبات و کارایی لازم برخوردار نبود. پیروزی انقلاب اسلامی در ایران که با قیام مردم و به رهبری امام خمینی علیه السلام شکل گرفت، تحول عظیمی را در ساختار سیاسی، اجتماعی و فرهنگی کشور به وجود آورد و دستاوردهای زیادی را در زمینه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و دانشی به همراه داشت که در نوع خود بی‌سابقه بود. یکی از حیطه‌هایی که تحت تأثیر انقلاب اسلامی و فضای به‌وجودآمده در ایران رشد شتابنده‌ای یافت، روان‌شناسی اسلامی بود. گرچه پیش از انقلاب اسلامی در ایران پژوهش‌هایی در برخی

۱ - Al-Karam, C.

موضوعات روان‌شناسی با رویکرد اسلامی انجام شده بود، ولی پژوهشی به طور منسجم درباره روان‌شناسی اسلامی وجود نداشت. پژوهش حاضر با هدف بررسی نقش انقلاب اسلامی در رشد و تحول روان‌شناسی اسلامی در عرصه ملی و بین‌المللی انجام شده است.

روش پژوهش

روش مورد استفاده در این تحقیق، توصیفی - تحلیلی است. این روش در جایی کاربرد دارد که محقق دخالتی در موقعیت، وضعیت و نقش متغیرها نداشته و آنها را دستکاری یا کنترل نمی‌کند؛ بلکه آنچه را که وجود دارد، بررسی کرده و به توصیف و تشریح آن می‌پردازد. از نظر حافظ‌نیا (۱۳۸۹: ص ۷۱) در این روش علاوه بر تصویرسازی آنچه هست، دلایل چگونه بودن و چرایی وضعیت مسئله یا موضوع پژوهش و ابعاد آن نیز تشریح و تبیین می‌شود.

یافته‌های پژوهش

بر اساس یافته‌های این پژوهش، رویکرد فرهنگ‌محور و انقلاب اسلامی در ایران، دو جریان مهم و تأثیرگذار در پدیدآیی و تحول روان‌شناسی اسلامی محسوب می‌شوند. رویکرد فرهنگ‌محور خاستگاه روان‌شناسی اسلامی است که با انگیزه اسلامی‌سازی علوم انسانی در دهه‌های ۱۹۶۰ تا ۱۹۹۰ به اجرا گذاشته شد. دستاورد این دوره این بود که علاوه بر مشخص شدن چارچوب‌های کلی روان‌شناسی اسلامی، پژوهش‌های متعددی عمدتاً به دو زبان عربی و انگلیسی انجام شد. در ایران تا قبل از پیروزی انقلاب اسلامی، پژوهش قابل توجهی در زمینه روان‌شناسی اسلامی انجام نشده بود. برخی کارهایی هم که انجام شده بود، بسیار پراکنده و سطحی بود. در واقع، پیشینه روان‌شناسی اسلامی در ایران، به سال‌های بعد از پیروزی انقلاب اسلامی برمی‌گردد (اعرافی، ۱۳۷۸: ص ۸۸).

برای پی بردن به نقش انقلاب اسلامی در رشد و تحول روان‌شناسی اسلامی و کارهای انجام‌شده در این زمینه، باید به روند اسلامی‌سازی علوم انسانی در ایران اشاره کرد. هم‌زمان با تغییرات بنیادی در نظام سیاسی کشور، گروه‌های مختلفی از افراد تحت عنوان ستاد انقلاب فرهنگی گرد هم آمدند تا تلاش‌هایی را برای اصلاح نظام آموزشی کشور و تعیین سرفصل دروس رشته‌های مختلف بر اساس مبانی اسلامی به انجام رسانند. در نتیجه، کارگروه‌های حوزه‌های علمی، از جمله پزشکی، فنی و مهندسی، علوم پایه، کشاورزی، علوم انسانی و هنر تشکیل شد. از بین گروه‌ها، وظیفه کارگروه علوم انسانی از همه دشوارتر بود؛ به‌ویژه اینکه اختلاف نظرهایی نیز بین اعضای گروه در معنای اسلامی‌سازی و فرایند آن وجود داشت. پیشنهاد حضرت امام (ره) به کارگروه علوم انسانی این بود که در حوزه علمیه ظرفیت‌های خوبی وجود دارد و شما باید با همکاری افرادی از حوزه، زمینه بومی‌سازی علوم انسانی و اسلامی شدن دانشگاه‌ها را فراهم کنید. به دنبال

این پیشنهاد و پس از ارتباط اعضای ستاد انقلاب فرهنگی با حوزه علمیه، طرحی برای همکاری مشترک حوزه و دانشگاه از سوی آیت الله مصباح یزدی رحمته الله علیه تهیه و مورد تصویب ستاد انقلاب فرهنگی قرار گرفت. اجرای این طرح نیز بر عهده آیت الله مصباح یزدی که تجارب خوبی در «مؤسسه در راه حق» داشت، گذاشته شد (شجاعی، ۱۴۰۰، ص ۵۳).

اگر بتوان تاریخی را برای تأسیس روان‌شناسی اسلامی در ایران تعیین کرد، آن تاریخ، سال ۱۳۶۱ و با شروع به کار دفتر همکاری حوزه و دانشگاه خواهد بود. فعالیت‌های دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، اولین تلاش نظام‌مند در جهت تبیین موضوعات علوم انسانی و از جمله روان‌شناسی بر اساس مبانی اسلامی به حساب می‌آید. کارگروه روان‌شناسی این دفتر، ابتدا یک سری همایشهایی را برگزار کرد که مضمون آنها در قالب ۳۳ جزوه درسی آماده شد و در اختیار کلیه دانشگاه‌های کشور و صاحب‌نظران حوزه روان‌شناسی قرار گرفت (شجاعی، ۱۴۰۲: ص ۵۳).

در سال ۱۳۶۹ گروه روان‌شناسی، اولین اثر خود با عنوان مکتب‌های روان‌شناسی و نقد آن (جلد ۱ و ۲) را منتشر کرد. هدف اصلی از انتشار کتاب یادشده علاوه بر بررسی و نقادی مبانی نظری مکتب‌های روان‌شناسی، ظرفیت‌سازی برای روان‌شناسی اسلامی بود. اثر مهم بعدی در زمینه روان‌شناسی اسلامی، روان‌شناسی رشد با نگرش به منابع اسلامی (جلد ۱ و ۲) بود که از سوی دفتر همکاری حوزه و دانشگاه در سال ۱۳۷۴ منتشر شد. در این دو کتاب، به دیدگاه اسلام درباره موضوعات روان‌شناسی اشاره و متناسب با موضوعات مختلف، به آیات و روایات استدلال شده است. در دهه ۱۳۸۰، با ارتقا و تغییر نام دفتر همکاری ابتدا به پژوهشکده حوزه و دانشگاه و سپس به پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، روند فعالیت‌های روان‌شناسی اسلامی شتاب و عمق بیشتری به خود گرفت. بخشی از نیروهای دفتر همکاری در سال ۱۳۶۸ با راه‌اندازی مجموعه‌ای به نام بنیاد فرهنگی باقر العلوم رحمته الله علیه علاوه بر فعالیت‌های آموزشی، به فعالیت‌های پژوهشی در زمینه‌های مختلف علوم انسانی و از جمله روان‌شناسی اسلامی پرداختند. با گسترش فعالیت‌های این مجموعه در سال ۱۳۷۴، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) راه‌اندازی شد.

هم‌زمان با فعالیت‌های دفتر همکاری حوزه و دانشگاه و مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه، برخی از دانشگاهیان و دانشگاه‌ها نیز به تحقیق و پژوهش در زمینه روان‌شناسی اسلامی پرداختند. بعدها مراکز مختلفی به این منظور راه‌اندازی شد. «مؤسسه علمی- فرهنگی دارالحديث»، «دفتر مطالعات اسلامی در بهداشت روانی» وابسته به انستیتو روان‌پزشکی تهران و «مؤسسه مطالعاتی مشاوره اسلامی»، برخی از مراکز مهم و تأثیرگذار هستند که با برگزاری دوره‌های آموزشی، همایش‌های علمی (در سطح ملی و بین‌المللی)، کارگاه‌های آموزشی و اجرای طرح‌های پژوهشی، به روند روبه‌رشد روان‌شناسی اسلامی کمک کرده‌اند. اخیراً در بسیاری از مراکز حوزوی و دانشگاهی، دوره‌های آموزشی روان‌شناسی اسلامی برگزار

می‌شود. بر اساس شواهد موجود، نقش انقلاب اسلامی در پیشرفت روان‌شناسی اسلامی بسیار چشمگیر بوده است. تأثیرات انقلاب اسلامی بر اساس شواهد موجود در این پژوهش مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت. بر اساس تحلیل‌های انجام‌شده، ابعاد تأثیر انقلاب اسلامی در ارتباط با روان‌شناسی اسلامی را می‌توان در پنج بُعد یا محور اصلی دسته‌بندی کرد (شکل ۱).

شکل ۱: ابعاد تأثیر انقلاب اسلامی در رشد و توسعه روان‌شناسی اسلامی

اولین بُعد تأثیر انقلاب اسلامی بر روان‌شناسی اسلامی، کارکرد انگیزشی^۱ آن است. هیچ کاری بدون انگیزه صورت نمی‌گیرد. انقلاب اسلامی انگیزه فعالیت در زمینه روان‌شناسی اسلامی را به وجود آورد. تأثیرات انگیزشی انقلاب اسلامی در جدول ۱ نشان داده شده است.

جدول ۱: دستاورد انگیزشی انقلاب اسلامی در توسعه و پیشرفت روان‌شناسی اسلامی

محورها	شواهد و کارکردها
بیداری اسلامی در سطح منطقه‌ای و جهانی	با پیروزی انقلاب اسلامی و استقلال حاکمیت سیاسی در ایران، این تصور به وجود آمد که اگر بتوان علم دینی یا اسلامی را با همان توانایی‌های علم جدید به وجود آورد، آن‌گاه زمینه برای اعاده مجد و عظمت ازدست‌رفته مسلمانان از نو فراهم خواهد شد.

^۱ - Motivational functions.

محو­رها	شواهد و کارکردها
	در این صورت خواهیم توانست بدون نیاز به علوم غربی، در مسیر رشد و تعالی گام برداریم. با این هدف، اسلامی‌سازی علوم انسانی از همان ابتدای پیروزی انقلاب اسلامی در ایران مطرح شد و در سال‌های اخیر، تولید علم دینی در زمینه‌های مختلف، به‌عنوان یکی از اهداف کلان و راهبردی در جمهوری اسلامی ایران قرار گرفته و علاقه بسیار شدید بسیاری از محققان را برانگیخته است.
خودباوری علمی	اساتید و دانشجویان رشته روان‌شناسی در گذشته به دلیل سلطه غرب بر دانشگاه‌ها و مراکز علمی، به نوعی احساس حقارت و خودکم‌بینی علمی مبتلا بودند. فکر می‌کردند نظریه‌ها و پژوهش‌های روان‌شناختی باید از غرب و توسط دیگران انجام شده باشد و منابع اسلامی و فرهنگی خود را نادیده می‌گرفتند. با انقلاب اسلامی این احساس حقارت تا حدود زیادی از بین رفت و اساتید و دانشجویان رشته روان‌شناسی برای اولین بار درصدد بازگشت به ارزش‌های اسلامی و نظریه‌پردازی و پژوهش بر اساس منابع اسلامی برآمدند.
ایجاد حساسیت اسلامی در فعالیت‌های روان‌شناختی	گرایش به انتخاب موضوعات و عناوین اسلامی در پژوهش‌ها (کتاب، مقاله، پایان‌نامه و رساله دکتری) از دیگر آثار انقلاب اسلامی است. به همین دلیل، در بسیاری از مراکز آموزشی، وقتی پایان‌نامه عنوان اسلامی نداشته باشد، به‌راحتی تأیید نمی‌شود.
علاقه‌مندی به میراث فرهنگی گذشته و آثار اندیشمندان مسلمان	در تاریخ روان‌شناسی مانند بسیاری از رشته‌های علمی، از افلاطون، ارسطو و فلاسفه و دانشمندان غربی، به‌عنوان پایه‌گذاران اصلی و کسانی که دانش روان‌شناسی با تأثیرپذیری از افکار و اندیشه‌های آنان به ثمر رسیده است، یاد می‌شود. تأثیر فلاسفه یونان باستان در ساخت‌دهی افکار بشر و نقش دانشمندان مغرب‌زمین در توسعه و پیشرفت رشته‌های علمی، از جمله روان‌شناسی، بر کسی پوشیده نیست؛ ولی این موجب نمی‌شد که نقش دین و متفکران مذهبی و به‌ویژه اندیشمندان مسلمان را در پیشینه روان‌شناسی نادیده بگیریم. در طول این چند دهه، این باور به وجود آمد که در منابع اسلامی و آثار اندیشمندان مسلمان (کندی، فارابی، غزالی، ابن سینا و...) نیز به موضوعات روان‌شناسی پرداخته شده است.

در ابتدا و برای شروع فعالیت‌های پژوهشی و آموزشی، مهم‌ترین اثر انقلاب اسلامی بر روان‌شناسی اسلامی، ایجاد انگیزه در دانشگاه‌ها و مراکز علمی کشور بود. نه تنها در سطح ایران، بلکه در سطح منطقه‌ای و جهانی، انقلاب اسلامی باعث بیداری اسلامی شد. اساتید و دانشجویان در گذشته به دلیل سلطه غرب بر

دانشگاه‌ها و مراکز علمی کشور، به نوعی احساس حقارت و خودکم‌بینی مبتلا بودند. با به پیروزی رسیدن انقلاب اسلامی در ایران، روحیه خودباوری در دانشجویان و اساتید دانشگاه تقویت شد. در مرور زمان، کم‌کم علاقه‌مندی به میراث فرهنگی گذشته و آثار اندیشمندان مسلمان در زمینه روان‌شناسی اسلامی نیز به وجود آمد.

یکی دیگر از ابعاد و زمینه‌هایی که تحت تأثیر انقلاب اسلامی پیشرفت کرد، تولید محتوا^۱ در زمینه روان‌شناسی اسلامی بود. کارهایی که پیش از انقلاب اسلامی در این زمینه انجام شده بود، بسیار اندک بود. پس از انقلاب اسلامی و در اثر تحولات علمی که در ایران اتفاق افتاد، پژوهش‌های زیادی در زمینه روان‌شناسی اسلامی انجام شد و در قالب کتاب، مقاله، مصاحبه و گفتگوی علمی در اختیار علاقه‌مندان قرار گرفت (ر.ک: ترجمی اصل و همکاران، ۱۴۰۱). در جدول ۲ برخی پژوهش‌ها و محتواهای تولیدشده در زمینه روان‌شناسی اسلامی گزارش شده است.

جدول ۲: دستاورد انقلاب اسلامی در اجرای پژوهش‌ها و تولید محتوای روان‌شناسی اسلامی

نویسنده	عنوان پژوهش، کتاب، مقاله	سال ارائه / انتشار
سرنندی	مواردی چند از وجوه افتراق بین روان‌شناسی اسلامی و روان‌شناسی غربی	۱۳۷۴
یعقوب	به سوی روان‌شناسی اسلامی	۱۳۸۳
لطفی	روان‌شناسی اسلامی: آیا امکان‌پذیر است؟	۱۳۸۰
حسینی	زیربناهای نظری روان‌شناسی اسلامی، تاریخیچه، راه دستیابی	۱۳۸۲
کلاتری و همکاران	ضرورت طرح اندیشه اسلامی در روان‌شناسی	۱۳۸۳
آذربایجانی	کاستی‌های دانش روان‌شناسی در ایران	۱۳۹۱
غباری بناب	ضرورت و چالش‌های اساسی در بومی‌سازی روان‌شناسی در کشور جمهوری اسلامی ایران	۱۳۸۹
سید محمد غروی	پاسخ به چند سؤال پیرامون روان‌شناسی و روان‌شناسی اسلامی ^۱	۱۳۶۶
سید محمد غروی	پاسخ به چند سؤال پیرامون روان‌شناسی و روان‌شناسی اسلامی ^۲	۱۳۶۷
سید محمد غروی	روشنمندی و شرایط تحقیق در روان‌شناسی و خلاهای موجود	۱۳۷۷

نویسنده	عنوان پژوهش، کتاب، مقاله	سال ارائه / انتشار
	در تدوین روان‌شناسی اسلامی	
سید محمد غروی و آذربایجانی	مناسبات روان‌شناسی و علوم اسلامی	1385
آذربایجانی	افق روشن روان‌شناسی اسلامی	1389
احمدی	فطرت: بنیان روان‌شناسی اسلامی	1362
فرقانی و همکاران	نگاهی به روان‌شناسی اسلامی	1396
کاوایی	روان‌شناسی در قرآن: مفاهیم و آموزه‌ها	1393
شجاعی	روان‌شناسی اسلامی: مبانی، تاریخچه و قلمرو	1394
مرعشی	درسنامه روان‌شناسی اسلامی	1400

اینجا فقط برخی از پژوهش‌هایی است که در سایه جمهوری اسلامی و پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران انجام شده است. تعداد پژوهش‌ها بسیار بیشتر از این است. در مجموع پژوهش‌های انجام‌شده، قلمروهای مختلف روان‌شناسی اسلامی، از جمله مبانی نظری، رشد، شخصیت، بهداشت روانی، انگیزش و هیجان، آسیب‌شناسی، خانواده، اختلالات روانی و درمان را شامل می‌شود. در طی این مدت، مقیاس‌ها، بسته‌های آموزشی، درمانی و الگوهای نظری متعددی با بهره‌گیری از منابع اسلامی در حوزه‌های مختلف روان‌شناسی تدوین شده است که گزارش همه آنها امکان‌پذیر نیست.

نقش انقلاب اسلامی در روند روبه‌رشد مراکز آموزشی نیز بسیار چشمگیر بوده است. در همه رشته‌ها و گرایش‌های علوم انسانی، پیشرفت کمی و کیفی قابل توجهی را مشاهده می‌کنیم. آمارهای ارائه‌شده در این زمینه بسیار گویاست. در طول این سه-چهار دهه، مراکز و مؤسسات زیادی با هدف ارائه خدمات آموزشی در زمینه روان‌شناسی اسلامی تأسیس و راه‌اندازی شده است. توسعه آموزش روان‌شناسی اسلامی در همه مراکز و نهادهای علمی-فرهنگی کشور، چشمگیر و قابل توجه است.

یکی دیگر از کارکردهای نظام جمهوری اسلامی در ارتباط با رشد و توسعه روان‌شناسی اسلامی، نقش حمایتی و تسهیل‌گرانه آن است. دولت و نظام جمهوری اسلامی به‌عنوان یک نهاد بالادستی در سیاست‌گذاری‌های کلان و راهبردی تأثیرگذار بوده است. نتایج این پژوهش، چهار محور اصلی را در این زمینه نشان داده است (جدول ۳).

جدول ۳: نقش حمایتی و تسهیل‌گرانه دولت و نظام جمهوری اسلامی

محورها	شواهد و کارکردها
اختصاص بودجه	پیشرفت علمی نیاز به بودجه دارد. اختصاص دادن بودجه برای طرح‌های پژوهشی در زمینه موضوعات و مباحث روان‌شناسی اسلامی، یک نقطه عطف مهم به حساب می‌آید. همچنین، در نظر گرفتن بودجه برای مراکز آموزشی، دانشگاه‌ها و ... به‌منظور برگزاری دوره‌های مختلف مرتبط با روان‌شناسی اسلامی، مربوط به دولت است.
تصویب طرح‌ها و برنامه‌ها	تصویب طرح‌ها و برنامه‌های کلان مرتبط با روان‌شناسی اسلامی و دادن مجوز فعالیت در زمینه‌های مختلف پژوهشی، آموزشی و خدمات مشاوره‌ای و درمانی به‌صورت مستقیم یا با واسطه، به دولت مربوط می‌شود.
سیاست‌گذاری‌های کلان راهبردی	سیاست‌گذاری‌های کلان برای راه‌اندازی، رشد و توسعه بخش‌هایی که در زمینه روان‌شناسی اسلامی کار و فعالیت می‌کنند به دولت مربوط بوده و سیاست‌گذاری کار دولت است.
ارائه تسهیلات برای پژوهش‌های داخلی و فرهنگ محور	تهیه و اجرای طرح‌های بهداشتی - درمانی با رویکرد پیشگیرانه و مبتنی بر منابع اسلامی و ظرفیت‌های فرهنگی، تأکید بر مؤلفه‌های فرهنگی در مباحث و موضوعات مختلف روان‌شناسی، ساماندهی برنامه‌های مشاوره‌ای و خدمات درمانی با استفاده از ظرفیت منابع اسلامی همه مربوط به دولت است. تازمانیکه دولت برای پژوهش‌های داخلی و با رویکرد فرهنگی تسهیلات فراهم نکند، اجرای پژوهش و انجام کار علمی صورت نمی‌گیرد.

رشد و توسعه روان‌شناسی اسلامی نه‌تنها در ایران، بلکه در سطح بین‌المللی قابل توجه بوده است. بسیاری از مقالات و آثار علمی به همایش‌ها و مجلات بین‌المللی راه یافته و مورد توجه مراکز علمی دنیا قرار گرفته است. کارکردهای بین‌المللی^۱ مربوط به روان‌شناسی اسلامی در جدول ۴ ارائه شده است.

جدول ۳: نقش حمایتی و تسهیل‌گرانه دولت و نظام جمهوری اسلامی

محورها	شواهد و کارکردها
چاپ مقاله	چاپ و انتشار مقاله در نشریات و مجلات معتبر بین‌المللی چاپ و انتشار مقاله در مجلات داخلی با رویکرد بین‌المللی و ناظر به مسائل جهانی روان‌شناسی، استخراج موضوعات مختلف روان‌شناسی با استفاده از منابع اسلامی

۱ - International functions.

محورها	شواهد و کارکردها
اجرای پژوهش‌های مشترک	پژوهش‌های مشترک با روان‌شناسان در کشورهای دیگر در زمینه روان‌شناسی و به‌ویژه روان‌شناسی اسلامی؛ پژوهش‌های مشترک با مراکز علمی دیگر در زمینه‌های خانواده، آسیب‌شناسی، درمان و
شرکت در همایش‌ها	شرکت در همایش‌های بین‌المللی و ارائه سخنرانی در موضوعات مختلف با رویکرد اسلامی، ارسال مقاله برای همایش‌های بین‌المللی، مشارکت بین‌المللی در فعالیت‌ها و نشست‌های علمی با رویکرد اسلامی در زمینه روان‌شناسی اسلامی
برگزاری همایش‌های بین‌المللی	برگزاری همایش‌های بین‌المللی با دانشگاه‌ها، مراکز و پژوهشگران دیگر کشورها در موضوعات مختلف مربوط به خانواده، رشد و بهداشت روانی با رویکرد اسلامی و همایش بین‌المللی خانواده و معنویت از سوی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، از جمله این موارد است.
چشم‌انداز بین‌المللی	در سال‌های اخیر، نهادها و مراکزی با حمایت دولت تأسیس و راه‌اندازی شده است که مأموریت بین‌المللی دارند. یکی از این مراکز که در زمینه روان‌شناسی اسلامی هم فعالیت می‌کند، جامعة المصطفی العالمیة است.

فعالیت‌های انجام‌شده در ایران در زمینه روان‌شناسی اسلامی در برخی پژوهش‌ها معرفی شده است. یکی از آثار مهم، کتاب روان‌شناسی اسلامی در سراسر جهان^۱ است که به سرویراستاری دکتر امبر حق^۲ و دکتر عبدالله رُزمن^۳ و مقدمه دکتر توماس جی پلانت^۴ در هفده فصل و به قلم پژوهشگران از کشورهای مختلف، توسط انتشارات انجمن بین‌المللی روان‌شناسی اسلامی با همکاری مراکز علمی سیاتل واشنگتن، در سال ۲۰۲۱ منتشر شده است. یک فصل از این کتاب، به معرفی روان‌شناسی اسلامی در ایران اختصاص یافته است. مطالعه این کتاب می‌تواند تا حدود زیادی به آشنایی با وضعیت روان‌شناسی اسلامی در ایران و تحولاتی که در طول این سه-چهار دهه اتفاق افتاده است، کمک کند.

بر اساس یافته این پژوهش، پیشرفت روان‌شناسی اسلامی در ایران، یک روند تدریجی را پشت سر گذاشته است. در ابتدا مسئله و دغدغه اصلی پژوهشگران، چیستی و امکان روان‌شناسی اسلامی بود. به مرور زمان، جهت‌گیری پژوهش‌ها به سوی مطالعات تطبیقی، مفهوم‌سازی و سرانجام نظریه‌پردازی و مدل‌سازی

۱ - Islamic Psychology Around the Globe.

۲ - Amber Haque.

۳ - Abdallah Rothman.

۴ - Thomas G. Plante.

در موضوعات مختلف روان‌شناسی با رویکرد اسلامی ارتقا یافته است. مراحل تحول روان‌شناسی اسلامی پس از انقلاب اسلامی در ایران، در جدول ۴ نشان داده شده است.

جدول ۴: مراحل رشد و تحول روان‌شناسی اسلامی در ایران بعد از انقلاب اسلامی

مرحله	دغدغه پژوهشگران و جهت‌گیری‌های کلان	زمینه‌ها و قلمروهای پژوهش در روان‌شناسی اسلامی
مرحله ۱	امکان و چیستی روان‌شناسی اسلامی	مخالفت با روان‌شناسی اسلامی و تأکید بر این نکته که روان‌شناسی اسلامی بی‌معنی است و در مقابل، طرفداری عده‌ای دیگر، از روان‌شناسی اسلامی. برداشت‌ها و تعریف‌های مختلف از روان‌شناسی اسلامی.
مرحله ۲	چگونگی روان‌شناسی اسلامی، تحلیل یافته‌های روان‌شناختی با استفاده از آیات و روایات	شکل‌گیری برداشت‌های مختلف درباره چگونگی روان‌شناسی اسلامی، بازخوانی آثار اندیشمندان مسلمانان مانند ابن سینا، ملاصدرا و غزالی به‌عنوان روان‌شناسی اسلامی (علم پیشینی)، تلاش برای تدوین و پایه‌گذاری روان‌شناسی اسلامی بر اساس مبانی و منابع اسلامی (علم پسینی).
مرحله ۳	انجام مطالعات تطبیقی در روان‌شناسی و منابع اسلامی	در این مرحله پایه‌های نخستین روان‌شناسی اسلامی شکل گرفته، ولی همچنان غلبه بر پژوهش‌های روان‌شناختی رایج است. از یافته‌ها و آموزه‌های اسلامی صرفاً برای توضیح و تأیید استفاده شده است. در مرحله بعد، کم‌کم گرایش به انجام پژوهش‌های تطبیقی شکل گرفته و سعی شده است موضوعات مختلف ابتدا در روان‌شناسی بحث شود و بعد ذیل هر موضوع، منبع و مستند اسلامی بیاید.
مرحله ۴	مفهوم‌سازی موضوعات روان‌شناسی بر اساس منابع اسلامی	شکل‌گیری اعتماد به نفس علمی در سطح بالاتر و انجام پژوهش‌های مستقل بدون اینکه به یافته‌های روان‌شناختی پیوست و ضمیمه شود. در این دوره سعی شده است پژوهش‌ها در چارچوب منابع اسلامی و با هدف مفهوم‌سازی‌های جدید با بهره‌گیری از آیات و روایات انجام شود.
مرحله ۵	الگوهای نظریه‌پردازی در روان‌شناسی اسلامی	رشد پژوهش‌ها در زمینه‌های مختلف روان‌شناسی اسلامی که از آن جمله می‌توان به نظریه‌های رشد، شخصیت، آسیب‌شناسی و درمان اشاره کرد.
مرحله ۶	الگوی جامع روان‌شناسی اسلامی: (مکتب روان‌شناسی)	تلاش برای تدوین و ارائه یک الگوی جامع از روان‌شناسی اسلامی، مطرح کردن روان‌شناسی اسلامی به‌عنوان یک رویکرد و مکتب در برابر رویکردهای موجود در روان‌شناسی معاصر. دورنمایی از

روانشناسی اسلامی به عنوان یک مکتب و پیشنهاد روان‌شناسی اسلامی به عنوان یک رویکرد و مکتب در مطالعات و پژوهش‌های اخیر از سوی برخی پژوهشگران مطرح شده است.	اسلامی)	
---	---------	--

بسیاری پژوهشگران توافق دارند که روان‌شناسی اسلامی پس از گذشت ۴ دهه از انقلاب اسلامی، به عنوان یک مکتب یا یک رویکرد مستقل در برابر رویکردها و مکاتب موجود روان‌شناسی ارائه شده است (کاویانی، ۱۳۷۹). در مجموع، برداشت و نگاهی که در سال‌های اخیر به وجود آمده، با نگاه و برداشت سه-چهار دهه قبل، بسیار متفاوت است. حتی اگر نپذیریم که روان‌شناسی اسلامی به عنوان یک مکتب در برابر روان‌شناسی موجود قابل ارائه باشد، نمی‌توانیم رشد و توسعه روان‌شناسی اسلامی و نقش انقلاب اسلامی را در این زمینه نادیده بگیریم.

بحث و نتیجه‌گیری

زمینه‌های شکل‌گیری و پیدایش روان‌شناسی اسلامی به دهه‌های ۱۹۶۰ تا ۱۹۷۰ برمی‌گردد. در این دوره اندیشمندان مسلمان به این فکر افتادند که اگر بتوانند علم دینی با همان توانایی‌های علم جدید را به وجود آورند، زمینه برای اعاده مجد و عظمت ازدست‌رفته مسلمانان از نو فراهم خواهد شد. با این حال، رشد و توسعه دانش روان‌شناسی اسلامی به‌ویژه در ایران هم‌زمان با پیروزی انقلاب اسلامی بوده است. در این پژوهش نقش انقلاب اسلامی از جنبه‌های مختلف بر رشد و توسعه دانش روان‌شناسی مورد بررسی قرار گرفته است. بر اساس یافته‌های این پژوهش، مهم‌ترین نقش انقلاب اسلامی، ایجاد روحیه خودباوری و تسهیل شرایط و امکانات لازم برای آموزش و پژوهش در زمینه روان‌شناسی اسلامی است. در طول این چند دهه، آثار درخور توجهی به‌صورت کتاب، مقاله و طرح پژوهشی در زمینه روان‌شناسی اسلامی ارائه شده و همایش‌های علمی متعددی برگزار گردیده است. بخشی از این آثار و تولیدات، به جنبه نظری موضوع و بخشی دیگر به جنبه‌های کاربردی آن اختصاص یافته است.

از سوی دیگر، تحلیل فعالیت‌های صورت‌گرفته در زمینه روان‌شناسی اسلامی از ابتدای پیروزی انقلاب اسلامی، بیانگر روند روبه‌رشد روان‌شناسی اسلامی است. در این پژوهش، شش مرحله از هم متمایز شده است. ابتدا بحث و گفتگو درباره چیستی و امکان روان‌شناسی اسلامی بود. پس از گذار از این مرحله، جهت‌گیری پژوهش‌ها به چگونگی روان‌شناسی اسلامی و کمی بعدتر، ارائه الگوهای نظری و درمانی منتهی شد. اینک پس از گذشت چهار دهه از عمر انقلاب اسلامی و پیشرفت‌ها، برخی پژوهشگران، از روان‌شناسی اسلامی به‌عنوان یک مکتب یا یک رویکرد در برابر مکاتب و رویکردهای دیگر روان‌شناسی یاد کرده‌اند.

بر اساس یافته‌های این پژوهش، با وجود اینکه پیشرفت روان‌شناسی اسلامی در ایران مثبت بوده و انقلاب اسلامی به توسعه و شکوفایی آن کمک شایانی کرده است، ولی برای دستیابی به دانش منسجم و ساختارمند با عنوان روان‌شناسی اسلامی که مبتنی بر منابع اسلامی بوده و پاسخ‌گوی نیازهای جامعه اسلامی باشد، فاصله نسبتاً زیادی وجود دارد. انتظار می‌رود پژوهشگران با درک درست از روان‌شناسی اسلامی و ظرفیت منابع اسلامی در این زمینه، گام‌های بلندی را در جهت نظریه‌پردازی و تحقق روان‌شناسی اسلامی بردارند.

منابع:

۱. اعرافی، علیرضا (۱۳۷۸). حوزه و دانشگاه کتاب دوم، قم: انتشارات الهادی
۲. ترجمی اصل، امین؛ قطب، سید ایمان؛ سالاری فر، محمد رضا (۱۴۰۱). «مرور نظام‌مند و متاستنز مطالعات مربوط به چرایی مکتب روان‌شناسی اسلامی»، مجله *مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، شماره ۳۰، صفحه ۱۰۵ تا ۱۲۴.
۳. جمعی از پژوهشگران (۱۳۶۹). *مکتب‌های روان‌شناسی و نقد آن*، دفتر همکاری حوزه و دانشگاه و سمت.
۴. حافظ نیا، محمد رضا (۱۳۸۹). *مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی*، انتشارات سمت.
۵. شجاعی، محمد صادق (۱۴۰۰). *روان‌شناسی در قرآن و حدیث*، ج ۱، قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۶. شجاعی، محمد صادق (۱۴۰۲). *روان‌شناسی در قرآن و حدیث*، ج ۲، قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۷. Al-Karam, C. Y. (۲۰۱۸). Islamic psychology: Towards a ۲۱st century definition and conceptual framework. *Journal of Islamic Ethics*, 2(۱-۲), ۹۷-۱۰۹.
۸. Al-Karam, C. Y. (۲۰۲۰). Islamic psychology: Expanding beyond the clinic. *Journal of Islamic Faith and Practice*, 3(۱), ۱۱۱-۱۲۰.
۹. Azuma, H. (۱۹۸۴). Psychology in a non-Western country. *International Journal of Psychology*, 19(۱-۴), ۴۵-۵۵.
۱۰. Brazier, C. (۲۰۱۲). Buddhist psychology. Robinson.
۱۱. Cheong, H. F. (۲۰۲۱). Let the culture speak: how gender is socially/culturally constructed by Western individualism and Eastern collectivism. *Gender, Place & Culture*, 28(۲), ۲۹۹-۳۰۴.
۱۲. Cheung, F. M. (۲۰۰۴). Use of Western- and indigenously-developed personality tests in Asia. *Applied Psychology: An International Review*, ۵۳, ۱۷۳-۱۹۱.
۱۳. Cheung, F. M. (۲۰۰۹a). The cultural perspective in personality assessment. In J. N. Butcher (Ed.), *Oxford handbook of personality assessment* (pp. ۴۴-۵۶). New York, NY: Oxford University Press.
۱۴. Cheung, F.M; van de Vijver, F.J & Leong, F.T (۲۰۱۱). *Toward a New Approach to the Study of Personality*
۱۵. Claxton, G. (۱۹۹۰). Meditation in buddhist psychology. In M. A. West (Ed.), *The psychology of meditation*. Oxford: Clarendon Press
۱۶. Coon, H. M., & Oyserman, D. (۲۰۰۱). The measurement of individualism and collectivism. Manuscript in preparation.

۱۷. de Silva, P. (۱۹۹۱). Buddhist psychology: A review of theory and practice. *Current Psychology*, ۹(۳), ۲۳۶-۲۵۴. -Stalker, J (۲۰۰۸). *Christian Psychology*, Hodder and Stoughton, New York and London
۱۸. Dwairy, M. (۲۰۰۶). *Counseling and psychotherapy with Arabs and Muslims: A culturally sensitive approach*. New York: Teachers College Press, Columbia University.
۱۹. Dwairy, M. (۲۰۱۰). Parental acceptance–rejection: a fourth cross-cultural research on parenting and psychological adjustment of children. *Journal of Child and Family Studies*, 19(۱), ۳۰-۳۵.
۲۰. Dwairy, M. A. (۲۰۰۶). *Counseling and psychotherapy with Arabs and Muslims: A culturally sensitive approach*. Teachers College Press.
۲۱. Earley, P. C. (۱۹۹۴). Self or group? Cultural effects of training on self-efficacy and performance. *Administrative Science Quarterly*, ۳۹,
۲۲. Fulton, P. R., & Siegel, R. D. (۲۰۱۳). *Buddhist and western psychology: Seeking common ground*.
۲۳. Haque, A., & Rothman, A. (Eds.). (۲۰۲۱). *Islamic psychology around the globe*. International Association of Islamic Psychology Publishing.
۲۴. Haque, A., Khan, F., Keshavarzi, H., & Rothman, A. E. (۲۰۱۶). Integrating Islamic traditions in modern psychology: Research trends in last ten years. *Journal of Muslim Mental Health*, 10(۱).
۲۵. in Culture. American Psychological Association. Vol. ۶۶, No. ۷, ۵۹۳- ۶۰
۲۶. Jensen, L. A. (۲۰۲۱). The cultural psychology of religiosity, spirituality, and secularism in adolescence. *Adolescent research review*, 6(۳), ۲۷۷-۲۸۸.
۲۷. Johnson, E. L., & Watson, P. J. (۲۰۱۲). Worldview communities and the science of psychology. In *Research in the Social Scientific Study of Religion, Volume 23* (pp. ۲۶۹-۲۸۳). Brill.
۲۸. Khoshtinat, V. A (۲۰۱۲). Comparison between Islamic Ideology and other Schools Theories about Mental Health and the Impact of Religious and Spirituality on human Psychology and Drug Rejection.
۲۹. Liang, L. (۲۰۱۲). Multiple variations: Perspectives on the religious psychology of Buddhist and Christian converts in the People's Republic of China. *Pastoral Psychology*, ۶۱(۵-۶), ۸۶۵-۸۷۷.
۳۰. Madsen, O. J. (۲۰۱۴). *The therapeutic turn: How psychology altered Western culture*. Routledge.
۳۱. Morimoto, M. (۲۰۱۶). Discussions of the passion play in Oberammergau from the aspect of religious psychology. *International Journal of Psychology*, ۵۱, ۹۷۳.
۳۲. Nissanka, H.S.S (۱۹۹۳). *Buddhist Psychotherapy: An Eastern Therapeutical Approach to Mental Problems*. Hardcover, South Asia Books
۳۳. Pedersen. P.B. (۱۹۹۹). *Multiculturalism as a Fourth Force*. Philadelphia, PA: Brunner/Mazel.
۳۴. Ponterotto, J.G., Gretchen, D., & Chauhan, R.V. (۲۰۰۱). Cultural identity and multicultural assessment: Quantitative and qualitative tools for the clinician. In

- L. A. Suzuki, J. G. Ponterotto, & A. P. Meller (Eds.), *Handbook of multicultural competencies in counseling and psychology*, pp. ۱۹۱-۲۱۰.
۳۵. Rathje, S. (۲۰۰۹). The definition of culture: An application-oriented overhaul. *Interculture Journal*, ۳۵.
۳۶. Segall, S. R. (Ed.). (۲۰۱۲). *Encountering Buddhism: western psychology and Buddhist teachings*. SUNY Press.
۳۷. Shonin, E., Van Gordon, W., & Griffiths, M. D. (۲۰۱۴). The emerging role of Buddhism in clinical psychology: Toward effective integration. *Psychology of Religion and Spirituality*, ۶(۲), ۱۲۳.
۳۸. Skinner, R. (۲۰۱۹). Traditions, paradigms and basic concepts in Islamic psychology. *Journal of religion and health*, 58, ۱۰۸۷-۱۰۹۴.
۳۹. Triandis, H. C. (۲۰۰۱). Individualism-collectivism and personality. *Journal of personality*, 69(۶), ۹۰۷-۹۲۴.
۴۰. Yik, M. S., & Bond, M. H. (۱۹۹۳). Exploring the dimensions of Chinese person perception with indigenous and imported constructs: Creating a culturally balanced scale. *International Journal of Psychology*, ۲۸,
۴۱. Zinta, L. R., & Negi, D. (۲۰۱۶). *Religious Psychology. Conflicts reconciliation through possession of local deities*. New Delhi: Indu Book Services.